

Зміст

Вступ	7
<i>Андрій Портнов. Переосмислюючи історію Центральної і Східної Європи. Наукова есеїстика Анджея Новака.....</i>	<i>7</i>
I. В очах Заходу	13
Як поставала “імперія зла”: історична ґенеза формули Рональда Рейґана	15
Бездіяльність та її ціна: Вашингтон перед советським викликом 1920 року.....	31
<i>Unde Malum?</i> Полеміка Едварда Геллета Карра та Річарда Пайпса про значення Російської революції	53
II. Польські проекти та досвід	79
Витоки прометейських концепцій у польській політичній думці.....	81
Боротьба генерала Бібікова проти “нерозсудливої польської народности”. Причинок до українізації України.....	97
Польща, Росія та Україна: стратегічний трикутник концепції Юзефа Пілсудського 1918–1920 рр.	115
III. Народження російського ХХ століття.....	137
Перед лицем кінця: імперська пам’ять та уява Михайла Меньшикова	139
Перша світова війна та зародження євразійства	157
Затримана імперія: реакція Москви на поразку під Варшавою 1920 року	185
Як імперії занепадають і відроджуються. Варіації на російську тему.....	213
IV. Інтелігенція та імперії.....	235
Інтелігенція в структурі імперії. Асиміляційна функція контреліти центру.....	237
Врятувати Росію, спасти світ. Месіанізм постсоветської інтелігенції та його історичний наратив	257
Ліберальна імперія: російські ідеї (1907, 2007)	285

Post-scriptum.....	309
“Пілсудський нічого не міг вдіяти”.	
Розмова Анджея Новака з Мареком Войнаром	311
“Ідеї Ґедройця, поза сумнівом, надалі актуальні”.	
Розмова Анджея Новака з Андрієм Портновим.....	319
Примітки	325
Іменний покажчик.....	341

Вступ

Переосмислюючи історію Центральної і Східної Європи. Наукова есеїстика Анджея Новака

Уже в 1980-ті роки історіографи зауважили незворотність розпаду ідеальної єдності історичної професії, її фрагментацію на слабо пов'язані й замкнені групи, відмову від самої ідеї синтези й стрімке звуження фахової спеціалізації, втрату спільної мови, а також посилену увагу до прихованих політичних підтекстів і відносин влади.¹ До цього переліку можна додати вибірково вразливість й запеклу боротьбу за право легітимного висловлювання.

У цьому контексті варто нагадати, що модерний консерватизм та його основні цінності (спільнота, традиція, легітимність) визначалися *супроти* ідей Просвітництва і Французької революції. Заперечення ж, як відомо, є формулою негативного ствердження, воно не самодостатнє, його зміст зумовлений змістом того, що підлягає запереченню.² Відповідно, до сучасних спроб консервативного історіописання, як і до консервативної політичної філософії, можна прикласти припущення про те, що вони є лише одним з різновидів проєкту загальної емансипації та спільної цивілізації, що його висунуло Просвітництво.³ Інакше кажучи, позиція сучасного інтелектуального консерватизму, принаймні в Європі, вимушено захисна, оборонна. Які це має стилістичні чи світоглядні наслідки? Що означатиме, якщо погодитися з таким діагнозом, сама не-можливість повернення до традиційного консерватизму? Й, головне, чи вимагають такі питання обговорення? Чи потрібна сама розмова?

¹ Peter Novick, *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. P. 577–608.

² Віктор Петров, *Розвідки / Упор. В'ячеслав Брюховецький*. Київ: Темпора, 2013. Т. 2. С. 886, 917.

³ Докладний виклад цього аргументу див. у: John Gray, *Enlightenment's Wake. Politics and Culture at the Close of the Modern Age*. London — New York: Routledge, 1997.

Для творчості Анджея Новака — одного з найвідоміших, найвпливовіших і найпродуктивніших польських істориків, провідної інтелектуальної постаті сучасного польського консерватизму — розмова засадничо важлива. Із серії проведених ним розлогих діалогів (учасниками яких були, зокрема, Річард Пайпс і Лех Качинський, Анджей Валіцький і Анджей Суліма Камінський) на мене найбільше враження справила розмова з Романом Шпорлюком — справжня інтелектуальна учта й дороговказ до поглибленого розуміння польсько-української історії.⁴

Анджей Новак закінчив історичний факультет Ягеллонського університету, де був учнем Владислава Серчика — визнаного дослідника російської й української історії, автора польськомовної “Історії України”. З 1995 року Новак редагує часопис “Аркана”, у книжковій серії якого, до речі, побачила світ низка вагомих україністичних публікацій — збірка статей Романа Шпорлюка, інтелектуальна біографія В’ячеслава Липинського й фундаментальне дослідження української політичної еміграції в міжвоєнній Польщі.⁵ Анджей Новак — професор Ягеллонського університету в Кракові та Інституту історії Польської академії наук у Варшаві; міжнародно визнаний фахівець з модерної історії Росії та Польщі, виступав з лекціями в Гарварді й Кембриджі.

Варто згадати не тільки про його знання мов і класичної музики, а й багатство культурних посилянь, розсипаних у текстах професора Новака: там Марсель Пруст й Оскар Вайлд перетинаються з Чеславом Мілошем і Віктором Пелевіним, а “Володар перснів” Толкіна — з фільмами братів Коенів... Ще одна яскрава риса Новакового стилю — схильність перекидати інтерпретаційні містки між хронологічно відлеглими й навіть дуже відлеглими подіями чи висловлюваннями.

Серед його книжок є ґрунтовні монографічні дослідження (зокрема, кількаразово перевидана праця про східну політику Юзефа

⁴ Andrzej Nowak, *Czy Polska była Imperium? — Rozmowa z Romanem Szporlukiem*, у кн.: A. Nowak, *Od Imperium do Imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*. Kraków: Arcana, 2004. S. 337–355. Див. також російський переклад: Беседа Анджея Новака с Романом Шпорлюком Была ли Польша империей?, *Ab Imperio*. 2007. № 1. С. 23–42. Пор. також рефлексії Новака з приводу імперської природи Речі Посполитої у: Andrzej Nowak, *Was the Polish-Lithuanian Commonwealth an Empire?*, у кн.: Andrzej Nowak, *History and Geopolitics: A Contest for Eastern Europe*. Warsaw: Institute of International Affairs, 2008. P. 37–58

⁵ Roman Szporluk, *Imperium, komunizm i narody*. Kraków: Arcana, 2003; Jan Jacek Bruski, *Petliuowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie. 1919–1924*. Kraków: Arcana, 2004; Bogdan Gancarz, *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego*. Kraków: Arcana, 2007.

Пілсудського⁶), збірки інтерв'ю з колегами,⁷ популярний огляд історії політичної філософії.⁸

А ще — і про цю працю варто говорити окремо — багатотомна синтеза польської історії. Кожен проєкт синтетичної національної історії політичний. Це стосується й історії Польщі Анджея Новака, і, наприклад, праць Михайла Грушевського, який на засіданнях Центральної Ради правив текст “Історії України-Руси”. Останнє можна б вважати (і багато хто вважав) ознакою політичної слабкості видатного історика. А можна розглядати саме як найважливіший — і найвідповідніший для Грушевського — політичний чин. 2014 року Анджей Новак видав перший том своєї праці — під вельми промовистою назвою — “Звідки наш рід”.⁹ Відтоді друком вийшли ще чотири томи. Найновіший, п'ятий том з'явився 2021 року під назвою “Імперія Речі Посполитої 1572–1632”.¹⁰

Чи можлива й чи потрібна синтеза національної історії в ХХІ столітті? І хто з істориків нині береться за таке завдання, що вже своїм розмахом належить століттю навіть не так ХХ, як ХІХ? Що лягло в основу цього грандіозного задуму? Як і у випадку з часописом “Аркана”, йшлося, як це сформулював сам Новак, про християнський етос, принципову віру в можливість розрізнення добра і зла та прагнення відновити поняття патріотизму.¹¹ До цього можна додати визнання засадничої важливості культурної належності (тому перший том про витоки “нашого” роду) — належності як результату не стільки свідомого вибору, скільки заданості й призначення.

Такий підхід комусь може видатися анахронічним чи навіть реакційним, щонайменше не дуже сучасним. Чи заслуговує він на увагу? Чи варті такі книжки перекладів? Суха статистика підказує, що нині значно частіше й охочіше перекладають інші книжки. І це стосується не тільки польського інтелектуального консерватизму, а й, наприклад, британського. Праці одного з найцікавіших його пред-

⁶ Andrzej Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*. Wyd. 3-e. Kraków: Arcana, 2016.

⁷ Andrzej Nowak, *O historii nie dla idiotów. Rozmowy i przypadki*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019. Пор. рецензію Мацея Яновського: <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,26023734,prof-andrzej-nowak-to-jeden-z-najwybitniejszych.html>

⁸ Andrzej Nowak, *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*. Kraków: Biały Kruk, 2020.

⁹ Andrzej Nowak, *Dzieje Polski*. T. 1. Skąd nasz ród. Kraków: Biały Kruk, 2014.

¹⁰ Andrzej Nowak, *Dzieje Polski*. T. 5. Imperium Rzeczypospolitej. 1572–1632. Kraków: Biały Kruk, 2021.

¹¹ Анджей Новак, Навіщо “Аркана” // *Україна Модерна*. Ч. 2 (13). *Війна переможців і переможених*. Київ, 2008. С. 170–176.

ставників — Роджера Скрутона — взагалі не видані українською.¹² Чи відчутна ця прогалина? Чи в українському контексті на часі серйозне обговорення таких засадничих категорій консервативного мислення, як повага до Традиції, висока культура, спадщина, належність (до культурної спільноти) і не-залежність (від ідеологічної моди й зовнішнього тиску)? Це питання не таке просте, як може здатися. Це питання, що потребує контекстуалізації й готовності до спокійної розмови.

Анджей Новак — організатор міжнародних конференцій¹³ і журнальних дискусійних форумів.¹⁴ Він поєднує наукові дослідження з коментуванням актуальних подій, участю в суспільних дискусіях.

Саме Анджей Новак був науковим керівником і редактором магістерської роботи Павла Зизака про Леха Валенсу, яка в 2009 році спричинила великий політичний скандал — ішлося про тему співпраці лідера “Солідарності” і першого президента посткомуністичної Польщі зі спецслужбами Польщі комуністичної.

Саме Анджей Новак написав один з ключових дискусійних текстів про польську політику пам’яті — “Вестерплатте чи Єдвабне”, в якому протиставив історію національної гордості тодішній державній політиці, яку вважав “педагогікою сорому”.¹⁵

Саме Анджей Новак критикував Аляйду Асманн та інших західних науковців за “терапевтичну цензуру” щодо національної пам’яті східних європейців, відмінної від пам’яті німецького та інших західних суспільств.¹⁶

Саме Анджей Новак чи не першим звернув увагу на відчутні

¹² Подаю тут для прикладу лише декілька позицій: Roger Scruton, *Modern Culture*. London: Bloomsbury, 2000; його ж: *The Face of God. The Gifford Lectures 2010*. London: Bloomsbury, 2012; його ж: *Conservatism. An Introduction to the Great Tradition*. New York: St. Martin`s Press, 2018.

¹³ Наведу як приклад багатомну збірку матеріалів міжнародної конференції у Варшаві: *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzzenia* / Red. Andrzej Nowak. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Instytut historii PAN, 2010.

¹⁴ Andrzej Nowak, Ankieta “Kwartalnika” — konteksty historyczne, formula i pytania // *Kwartalnik Historyczny*. R. CXXVIII. 2021. № 1. S. 5–15.

¹⁵ Andrzej Nowak, Westerplatte czy Jedwabne, *Rzeczpospolita*, 01.08.2001. Див. також відповідь Павла Махцевіча на цю публікацію: Paweł Machcewicz, I Westerplatte, i Jedwabne, *Rzeczpospolita*, 09.08.2021.

¹⁶ Andrzej Nowak, Political Correctness and Memories Constructed for “Eastern Europe”, у кн.: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives* / Ed. by Malgorzata Pakier and Joanna Wawrzyniak. New York — Oxford: Berghahn, 2015. P. 38–57. Пор. важливі міркування на цю ж тему в книзі також, на жаль, дотепер не перекладеній українською: Ivan Krastev and Stephen Holmes, *The Light that Failed*. London: Allen Lane, 2019.

неоімперські конотації численних публікацій з історії імперій Олексія Міллера.¹⁷

Саме Анджей Новак ще 2009 року розкритикував виступ Путіна на урочистостях з нагоди початку Другої світової війни в Польщі за ототожнення всіх бійців Червоної армії з росіянами.¹⁸

А 2013 року Анджей Новак піддав принциповій критиці виступ польського правого журналіста Рафала Земкевіча, який назвав ужите Ярославом Качинським на Майдані гасло “Слава Україні!” сприянням “відродженню галицького фашизму”.¹⁹

Згадані і не згадані тут виступи ставали предметом суперечок і звинувачень. Мабуть, кожен історик має вирішити для себе непросте питання: коли і яким чином варто брати участь в медійних дебатах? Які наслідки це матиме для сприйняття наукових текстів? Зрештою, чи відкрита політична позиція унеможлиблює аналітичну довершеність й фахову достовірність?

У книжці, яку ви тримаєте в руках, немає тексту, присвяченого виключно Україні. В назві однієї зі статей фігурує Київ, але в контексті російської імперської політики його деполонізації. Однак проблематика, що її порушує автор: інтелектуальні витoki польського прометеїзму, реакція більшовиків на поразку Червоної армії у Варшавській битві, пропозиція описати історичний розвиток Східної Європи після Першої світової війни в категоріях деколонізації та історія метафори “імперія зла”, — важлива для кожного дослідника українського минулого. Також у полі уваги автора — польська й російська політична думка модерної доби, національна політика більшовиків, західна советологія, польські дискусії про політику пам’яті. Кожна з названих тем безпосередньо стосується України. А розсипані в текстах дрібнички, як-от пропозиція (тоді не реалізована) Леніна вислати “зелених чоловічків” задля вторгнення в Естонію й Латвію, вивішений 1945 року релігійним філософом Миколою Бердяєвим на його паризькому будинку червоний прапор, польський родовід Дмитра Шостаковича й Ігоря Стравінського, — не можуть не привернути увагу читача.

¹⁷ Andrzej Nowak, *Ab Imperio. Nowe spojrzenie na historię Rosji* // *Przegląd Wschodni*. 2003. T. VIII. Zesz. 3, S. 605–630. Ця стаття стала найважливішою спонукою до написання мого розгорнутого критичного огляду публікацій Міллера: Андрій Портнов, *Вісті з хорошої імперії* // *Критика*. 2007. № 9. С. 10–15.

¹⁸ Анджей Новак, *Історик на полі битви за пам’ять* // *Україна Модерна*. Ч. 4 (15). *Пам’ять як поле змагань*. Київ, 2009. С. 95–96.

¹⁹ Andrzej Nowak, *Pytanie do Rafala Ziemkiewicza*, <https://niezalezna.pl/49626-pytanie-do-rafala-ziemkiewicza>

Чи не наскрізною темою книжки є проблема інтелектуальної безсторонності й/або ангажованості, тема відповідальності історика та його суспільних ролей. Триматися своїх переконань, плисти проти течії здатен не кожен. В українській інтелектуальній історії декілька авторів наважилися саме так — “проти течії” — назвати свої книжки.²⁰ Думаю, ця назва пасувала б і багатьом публікаціям професора Новака. І сподіваюся, що така настанова викликатиме зацікавлення ознайомитися з написаним. А також — бажання продовжити розмову. Зокрема, розмову критичну. Тим більше, що мало не ключове питання гуманітарних наук нашого часу можна означити як потребу дискусії. Дискусії як щирої розмови не тільки внутрішньопартійної, не тільки серед однодумців. Дискусії як вияву *по-ваги*, а не *зне-ваги*. Дискусії як шляху до усвідомлення не тільки інтелектуальних можливостей, а й обмежень (насамперед, власних).

Андрій Портнов
Берлін, листопад 2021 р.

²⁰ Микола Хвильовий, *Думки проти течії. Памфлети*. Харків: Державне видавництво України, 1926; Юрій Шерех, *Думки проти течії. Публіцистика*. Париж: Україна, 1949. Ту саму метафору “проти течії” обрав для назви своїх вибраних літературознавчих праць Юрій Бойко: Jurij Wojko-Blochyn, *Gegen den Strom. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der slavischen Literaturen*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979.